

Марія Мельник,

юрисконсульт КНП «Золочівська

центральна районна лікарня»

ORCID ID: <https://0000-0001-7911-3312>

ПРОБЛЕМА ДЕФОРМАЦІЙ ПРАВОСВІДОМОСТІ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІЙ ДУМЦІ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

Розглянуто філософсько-правові підходи до розуміння суті деформацій правосвідомості в українській та російській науковій думці кінця XIX – початку XX ст. Проаналізовано праці таких визначних мислителів минулого, як П. І. Новгородцева, І. О. Львіна, М. М. Алексеєва, Л. І. Петражицького, Б. І. Кістяківського та ін. Зроблено акцент на розрізненні двох видів правосвідомості – природної та позитивної, невідповідність між якими призводить до духовної кризи і, як наслідок, до деформацій правосвідомості. Наголошено на тому, що саме Росію вважають батьківщиною правового нігілізму. Підкреслено, що нерозвинена правосвідомість інтелігенції та простолюдю тогочасних Росії та України стала результатом відсутності будь-якого правопорядку в повсякденному житті народу.

Ключові слова: деформації правосвідомості, правовий нігілізм, криза правосвідомості, природна правосвідомість, позитивна правосвідомість, аксіоми правосвідомості.

Бібл.: 11.

Мельник М.

Проблема деформацій правосознания в отечественной философско-правовой мысли конца XIX – начала XX вв.

Рассмотрены философско-правовые подходы к пониманию сути деформаций правосознания в украинской и русской научной мысли конца XIX – начала XX в. Проанализированы труды таких выдающихся мыслителей прошлого, как П. И. Новгородцева, И. А. Ильина, Н. Н. Алексева, Л. И. Петражицкого, Б. И. Кистяковского и др. Сделан акцент на различении двух видов правосознания – естественного и позитивного, несоответствие между которыми приводит к духовному кризису и, как следствие к, деформациям правосознания. Отмечено, что именно Россию считают родиной правового нигилизма. Подчеркнуто, что неразвитое правосознание интеллигенции и простых людей тогдашних России и Украины стало результатом отсутствия любого правопорядка в повседневной жизни народа.

Ключевые слова: деформации правосознания, правовой нигилизм, кризис правосознания, естественное правосознание, положительное правосознание, аксиомы правосознания.

Melnyk M.

The problem of deformation of legal consciousness in the domestic philosophical and legal thought of the late XIX – early XX centuries.

The philosophical and legal approaches to understanding the essence of legal consciousness deformations in Ukrainian and Russian scientific thought of the late XIX – early XX centuries are considered. The works of such outstanding thinkers of the past as P. I. Novgorodtsev, I. A. Ilyin, N. N. Alekseev, L. I. Petrazhitzk, B. I. Kistyakovsky and others. The emphasis is made on the distinction between two types of legal consciousness – natural and positive, the mismatch between which leads to a spiritual crisis and, as a result, deformations of legal consciousness. It is noted that it is Russia that is considered the birthplace of legal nihilism. It is emphasized that the undeveloped legal awareness of the intelligentsia and ordinary people of the then Russia and Ukraine was the result of the absence of any rule of law in the everyday life of the people.

The article investigates that the doctrine of the deformation of consciousness is part of the general theory of justice and began to be actively discussed since the end of the twentieth century, mainly in the territory of the former USSR. Since the theory of deformation of consciousness is under development, we turned to its origins, which can be found in the works of prominent Russian and Ukrainian great-grandchildren of the late nineteenth and early twentieth centuries. It should be noted that in this historical period Ukrainian and Russian scientific thought were closely intertwined, were in the same legal field and often eminent philosophers and lawyers, such as, for example, B. I. Kistyakovsky, are considered representatives of both states.

Keywords: deformation of legal consciousness, legal nihilism, crisis of legal consciousness, natural legal consciousness, positive legal consciousness, axioms of legal consciousness.

© Марія Мельник, 2019

Постановка проблеми. Проблема деформацій правосвідомості – тема, яка протягом останніх років доволі часто висвітлюється у науковій літературі, однак історико-філософському контексту цього негативного явища вітчизняні дослідники приділяють не так багато уваги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням цієї проблематики займалися такі вітчизняні і зарубіжні автори, як П. П. Баранов, Д. М. Вороненков, Ю. Ю. Калиновський, С. І. Максимов, В. Р. Петров, В. І. Сировацький, В. В. Черней, М. Є. Черкас та ін.

Метою статті є розгляд філософсько-правових підходів до розуміння суті деформацій правосвідомості як в українській, так і в зарубіжній науковій думці кінця XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вчення про деформації правосвідомості входить у загальну теорію правосвідомості і почало активно обговорюватись з кінця XX ст., переважно на теренах країн колишнього СРСР. Оскільки теорія деформацій правосвідомості перебуває на стадії розроблення, варто звернутись до її витоків, які можна знайти у працях видатних російських і українських мислителів кінця XIX – початку XX століть. Слід зауважити, що у цей історичний період українська і російська наукова думка були тісно переплетені, перебували у єдиному правовому полі і нерідко видатні філософи й правники, зокрема, Б. І. Кістяківський, вважаються представниками обох держав.

Відповідно становлення українського права і вітчизняної філософсько-правової думки того часу відбувалося під впливом російської правової культури та юридичної думки, однією із характерних рис яких було ігнорування та ідеалізація морально-релігійного фактору й общинного колективізму [1, с. 27]. Саме тому Росію вважають батьківщиною правового нігілізму. Юристи й політичні діячі, представники культури, слов'янофіли, народники та анархісти були схильні вбачати у патріархальному кріпацтві втілення духу істинної «братської» спільності, що може обійтись без писаних законів і не допустити розвитку індивідуалізму. Вони засуджували громадянські права і політичні свободи як капіталістичні та експлуатаційні, яким притаманне «оправлення» суспільних відносин. Це пов'язано з особливістю історичного розвитку Росії, яка не мала розвиненого громадянського суспільства. Тому, з одного боку, воно спиралося на верховенство моралі як на внутрішній фактор в регулюванні поведінки людини, а з іншого боку – схильне до часткового виправдання політики примусу над особистістю.

Слов'янофіли, зокрема, вбачали у правових нормах намагання раціоналізувати суспільну думку, що є характерним для католицизму і протестантизму. Право було для них «зовнішньою правдою», що замінює людську совість поліцейським наглядом. Вони вважали, що Росії треба будувати життя на моральних та релігійних основах. Захід же, з їх точки зору, відає перевагу «поклонінню державі», механічному юридичному устрою. У той час, як в Європі активно формувались публічне та приватне право, що витримало випробування часом, представники слов'янофільської орієнтації наполягали на тому, що, за словами К. С. Аксакова, «російський народ є народ недержавний», і конституція та право йому не потрібні [1, с. 28].

Підтвердженням цього є й слова О. Герцена, який писав: «Правова незабезпеченість завжди тяжіла над російським народом... Повна нерівність перед судом вбила в ньому будь-яку повагу до законності. Росіянин, якого б звання він не був, обходить і порушує закон скрізь, де це можна зробити безкарно, абсолютно так само чинить й уряд» [2, с. 92]. Однак видатний мислитель вбачав у неповазі до права історичну перевагу російської культури, православної релігії над західною, католицькою, вважав це виявом волелюбності російського народу.

Як вважає В. В. Черней, дефіциту правосвідомості російської культури відповідав і дефіцит праворозуміння у філософській думці, що тісно пов'язаний з її етикоцентризмом, густо замішаним на православ'ї і проповіді абсолютно морального підходу до життя. Саме згідно з цією філософією феномен права принижується і перетворюється у периферійну прикладну етично-релігійну тему [1, с. 28]. Підтвердженням цього є слова відомого російського філософа В. Соловйова, який у праці «Виправдання добра» писав, що право є «інстанція примусового здійснення «мінімального добра», тобто обґрунтовував концепцію права як «мінімуму моралі», яку він розглядав, як щось похідне від неї, а не як самостійний феномен. Правові норми, на його погляд, взагалі не стосуються особистих та громадянських прав і свобод, які записані у конституціях. Це просто підвид моральних норм, елементарні заповіді, що підтримуються силою державного примусу і подаються підлеглим у формі того чи іншого положення про покарання [3]. Наведене, на наш погляд, свідчить про те, що правовий нігілізм в Росії мав не лише масштабну практику втілення в реальне життя, а й достатнє теоретичне обґрунтування відомими мислителями того часу.

Якщо вести мову про деформації правосвідомості загалом, то проаналізувавши праці науковців радянського та дореволюційного періодів, в них можна побачити багато думок, які певним чином торкаються цього поняття. В. Р. Петров знайшов такі слова-синоніми, що в минулому позначали явища, які сьогодні

іменуються, як деформації правосвідомості: «криза правосвідомості», «конфлікт правосвідомості», «народницький моралізм», «обмежена правосвідомість», «протиріччя правосвідомості» [4, с. 20].

Поняття «криза правосвідомості» широко використовувалось видатним російським дореволюційним вченим П. І. Новгородцевим у його праці «Вступ до філософії права. Криза сучасної правосвідомості» (1909 р.). На його думку, правосвідомість охоплює оціночні переконання й установки щодо всієї системи політичних і правових відносин (ідея правової держави та громадянського суспільства, принципи рівності і свободи, поняття особистості), зміни яких свідчать про кризу правосвідомості. Криза правосвідомості пов'язана з кризою ідеї правової держави, з перебільшенням її ролі і значення. П. І. Новгородцев вважає, що для одних цей досвід є приводом для заперечення будь-якого значення права, а для інших є свідченням необхідності заповнити і підкріпити право новими началами, розширити його зміст, поставити його на рівень із століттям, яке вимагає вирішення великих проблем. На думку вченого, криза правосвідомості також є наслідком відставання позитивних законів від руху історії і її вимог. Внаслідок цього в житті неминучими є конфлікти між старим порядком і новими прогресивними прагненнями [5].

Погляди П. І. Новгородцева розвинуті у творчості І. О. Ільїна. У своїй знаменитій праці «Про сутність правосвідомості» (1919 р.) він говорить про дефектність правосвідомості з точки зору не теоретичного, а практичного її втілення у життя. На його думку, «спотворена правосвідомість все ж таки залишається правосвідомістю, але перекручує свій зміст; вона звертається до ідеї права, але бере від неї тільки схему, користується нею по-своєму, зловживає нею і наповнює її недостатнім перекрученим змістом; виникає неправове право, яке все ж таки іменується як право, компрометує у свідомості людей саму ідею права і підриває віру в неї» [6].

Духовну кризу людства І. О. Ільїн розглядав як кризу правосвідомості. Зокрема, він слушно зауважує, що «в історії людства періодично буває так, що дефекти і недуги правосвідомості підточують і розхитують її правильний лад і силу; а розхитана правосвідомість сама прискорює наступ гострої кризи в суспільстві». Історична епоха, вважає І. О. Ільїн, має бути осмислена, як епоха великого духовного «звинувачення і перегляду». І якщо організувати мирне та справедливе життя на землі – це завдання права і правосвідомості, то «сучасна криза виявляє насамперед глибокий недуг сучасної правосвідомості». Це погляд на правосвідомість як стратегічне завдання, від якого залежить доля народу, провідні цінності суспільного розвитку, держави, нації [6].

Вчений розрізняє два види правосвідомості – природну та позитивну і вбачає витoki духовної кризи насамперед у невідповідності між ними. «У всіх випадках розбіжностей позитивне право є сурогатом природного і якщо ця розбіжність загострюється до конфлікту, то позитивне право може постати перед свідомістю як лже-право. Настає більш чи менш глибока криза правосвідомості». Філософ виокремлює також дві категорії осіб з деформованою правосвідомістю: «одні не визнають право лише частково через наївні корисні мотиви, інші заперечують право принципово, через усвідомлений або інстинктивний ідеалізм, що уникає життєвих компромісів». Такі деформації, на думку автора, мають майже усі громадяни [6].

Негативним І. О. Ільїн вважає також революційну правосвідомість, вбачаючи в ній «глибоку і небезпечну недугу духу», яка полягає у відриві від права, держави та влади і, внаслідок цього, відриві від волі й цілі права. «Революційна правосвідомість є хворою і виродженою, а тому губить свою автономність» [6].

Класик російської філософсько-правової думки І. О. Ільїн також виокремлював ознаки «здорової» правосвідомості, які назвав «аксіомами», за допомогою яких обґрунтовується нерозривна єдність духовності й автономії кожної людини з устроєм політичної організації суспільства загалом. Філософ-правознавець виділяє три аксіоми правосвідомості: закон духовної гідності, закон автономії і закон взаємного визнання [6].

Видатний учень П. І. Новгородцева М. М. Алексєєв у своїх роботах також торкався теми деформацій правосвідомості. Так, негативним фактором, який блокує поширення правової ідеї і її закріплення у народній свідомості, він вважав таку історично сформовану негативну рису російського національного характеру, як анархізм і розповсюдження думок, які її романтизують, заперечуючи цінність права і держави та можливість їх виправдання з точки зору вищої справедливості та ідей добра. Місію філософії права він бачив у подоланні «правового скептицизму» як вчення, що стверджує «безмовну випадковість внутрішньої природи того, що ми називаємо правом» [7, с. 201].

Не оминув М. М. Алексєєв і проблеми правового нігілізму, яку він розглядав з позиції вчення про цінності. Основу цієї деформації правосвідомості, характерну російському світогляду, він бачить у тому, що цей світогляд далекий від ідеї цінності, яку вчений розуміє як ідею досконалості, яка певною мірою може бути досягнута в межах земного життя. Стикаючись з цінністю, емпіричний світ втрачає свою нікчемність,

набуває сенсу і гідності, основи свого власного існування. Тому момент впізнання в собі цінностей, який здійснюється і розумом, і серцем, є однією з найглибших основ ідеї права. Моральний максималізм, який заперечує будь-які форми позитивної досконалості і вважає, що моральне досягається особливими актами наближення до абсолютного, які виявляються тільки на особливих глибинах людської душі, коли безодня душі зустрічається з безоднею світу, є виявом емпіричної слабкості й відсутності гідності. Це є потворність, або юродство. Тому правосвідомість можлива лише на шляху приєднання до позитивних цінностей, який і є шляхом «самопоспасіння» [7, с. 202–203]. У такій, здавалося б, глибокій філософії, на нашу думку, закладено фундамент для пошуку шляхів «самооздоровлення» деформованої правосвідомості, оскільки саме невизнання, заперечення існування чи проголошення непотрібності авторитетів, цінностей, досконалих зразків є підвалинами як правового нігілізму, так і важчої форми деформації – переродження правосвідомості.

Ще один видатний дореволюційний науковець Л. І. Петражицький прямо не говорив про деформації правосвідомості, однак вказував на те, що в умовах «нерозумного», «злоякісного» позитивного права можливе поширення моделі права, яка базується не на принципі справедливості. Саме почуття справедливості має регулювати конфлікт між позитивним та інтуїтивним правом (тобто правосвідомістю). Він писав: «Усвідомлення справедливості впливає на тлумачення, застосування і наукову розробку позитивного права, а так само є (мирно або революційно діючим) фактором створення, руйнування і зміни позитивного права» [8].

Тема нігілізму ґрунтовно досліджувалась ще одним філософом того періоду С. Л. Франком, зокрема в його статті «Етика нігілізму». Це негативне явище він розглядав як заперечення або неприйняття абсолютних (об'єктивних) цінностей, досягнення цілі неправовими засобами. Нігілізм у російській свідомості, за С. Л. Франком, виявляється у безмежному моралізмі російської душі, в якій немає місця теоретичним, естетичним і релігійним цінностям, а причину кризи він вбачає у відході від релігійного світобачення [9].

Тему деформацій правосвідомості піднімав у своїй творчості і видатний український правознавець Б. І. Кістяківський. Він бачив проблеми не лише на рівні буденної, а й на рівні теоретичної правосвідомості. Вчений наголошував на тому, що криза, в яку потрапили соціальні науки насамперед юридичні, є відображенням кризи в суспільстві. Причина кризи юридичних наук полягає, перш за все, у кризі правосвідомості: нові суспільні відносини ведуть до краху старих юридичних теорій, оскільки їх виникнення нерозривно пов'язане із характером відповідних культурних історичних епох, тобто їхньою правосвідомістю [10].

Як представник ліберальної інтелігенції Б. І. Кістяківський виступив проти нігілістичного ставлення до права. У промовистій статті «На захист права» (1909 р.) він писав про низький рівень, «притупленість» правосвідомості в російській інтелігенції, яка не поважає право і не бачить у ньому цінності. Приводом для такого звинувачення слугував II з'їзд РСДРП, де, зокрема, виступав Г. В. Плеханов, який вважав, що революція є вищим законом, і якщо для її успіху буде потреба обмежити який-небудь демократичний принцип (наприклад, всезагальне виборче право) чи розігнати парламент, то перед цим не варто було б зупинятись. Захищаючи правове начало, Б. І. Кістяківський писав: «Проголошена в цій промові ідея панування сили і захоплення влади замість панування принципів права є «чудовиськом», і промова Плеханова, без сумніву, є показником не тільки вкрай низького рівня правосвідомості російської інтелігенції, але й схильна до перекручувань» [10].

Вчений також стверджував, що саме внутрішній характер правосвідомості східнослов'янських народів є причиною помилкового ставлення до права через те, що у ній недостатньо диференційовані юридичні й моральні норми, які перебувають переважно у злитому стані.

На переконання Б. І. Кістяківського, майже всій тогочасній російській інтелігенції властивий правовий нігілізм, вона складається з людей, які ні індивідуально, ні соціально не дисципліновані. І це пов'язано з тим, що російська інтелігенція ніколи не поважала права, ніколи не бачила в ньому цінності; з усіх культурних цінностей право було для неї найбільш занедбаним. Це виявилось також у відсутності в багатій російській літературі розробок правових ідей, які могли б зіграти важливу роль у духовному розвитку росіян. Так, ідеї свободи і прав людини для того, щоб увійти в культуру народу, не можуть бути просто запозиченими із Заходу, бо, по-перше, повинні самостійно пережитись, по-друге, всі правові ідеї в свідомості кожного окремого народу набувають своєрідного забарвлення і власного відтінку. Положення ускладнювалося ідеалізацією нерозвиненості правосвідомості [10].

Як пише С. І. Максимов, Б. І. Кістяківський встановив невтішний діагноз стану правової свідомості інтелігенції, яка перебуває на стадії розвитку, що відповідає поліцейській державі, про що свідчить традиція детального регулювання усіх суспільних відносин засобами писаних законів. Навіть ліберальна інтелігенція сприймає право «не як правові переконання, а як примусове правило» [7, с. 184].

На прикладі ставлення інтелігенції до суду Б. І. Кістяківський показує її слабку здатність брати участь у правовій реорганізації держави. І причину цього бачить не стільки в політичних умовах, скільки у факторі суб'єктивному – «дефектах правосвідомості»: а) підпорядкування юридичної справедливості політичним і етичним міркуванням; б) байдужість до прозаїчних проблем раціоналізації правової системи; в) надмірна політизованість юристів.

Підкреслюючи, що «нерозвинена правосвідомість» російської інтелігенції є результатом хронічного зла – відсутності будь-якого правопорядку в повсякденному житті російського народу, Б. І. Кістяківський розумів, що інтелігенція повинна визнати свою моральну відповідальність, а не обмежуватися самовиправданням, посилаючись на зовнішні умови. Завдання часу мислитель вбачав у тому, щоб пробуджувати правосвідомість російської інтелігенції, викликати її до життя та діяльності [10]. Це завдання є актуальним і в наш час, оскільки реальні зміни можливі в нашому житті лише тоді, коли правосвідомість стане будівничим і творцем нашого суспільного життя.

Після утвердження радянської влади та беззаперечного панування марксистської теорії права про жодні деформації у правосвідомості соціалістичного суспільства мова не велась аж до кінця 60-х років XX ст. У цей період у правовій науці провідне становище займає правовий позитивізм з марксистським забарвленням, де головним принципом стає абсолютний суверенітет держави у формі зведеної до закону волі панівного класу. Як вважає С. І. Максимов, ця теоретична позиція обумовлювала моральний і правовий релятивізм, слугувала ґрунтом для поглиблення правового нігілізму. Право трактувалося як система норм і правил для контролю за поведінкою особистості, а не для забезпечення її свободи. У таких умовах єдиною формою, в якій могла розвиватися правова наука, була догматична юриспруденція, хоча й значно політизована [7, с. 186]. За словами Ю. Ю. Калиновського, це призвело до виникнення суспільної тоталітарної правосвідомості [11].

Висновки. Отже, можна констатувати, що тема деформацій правової свідомості – доволі «молода» у вітчизняній філософській, правовій і соціологічній науках та потребує більш ґрунтовного опрацювання й висвітлення. Саме поняття «деформації правосвідомості» виникло порівняно недавно, однак різні дослідники минулого його іменували, як «кризу правосвідомості», «конфлікт правосвідомості», «народницький моралізм», «обмежену правосвідомість», «протиріччя правосвідомості» тощо. Теорія деформацій правосвідомості все ще є нерозробленою у вітчизняній науці, однак її «фундамент» був закладений ще в кінці XIX ст. класиками філософсько-правової думки України і Росії, праці яких не втрачають актуальності і в наш час.

Список використаних джерел

1. Черней В. В. Подолання правового нігілізму – важлива умова розбудови правової держави : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 1999. 149 с.
2. Орденов С. С. Глобалізаційні трансформації правової свідомості суспільства: соціально-філософський аспект : дис. ... канд. філос. наук. Київ, 2016. 237 с.
3. Соловьев В. Оправдание добра / отв. ред. О. А. Платонов. Москва: Институт русской цивилизации, Алгоритм. 2012. 656 с. URL : http://www.rusinst.ru/docs/books/V.S.Soloviev-Opravdanie_dobra.pdf (дата звернення: 12.11.2019).
4. Петров В. Р. Деформация правосознания граждан России: Проблемы теории и практики : дис. ... канд. юрид. наук. Нижний Новгород, 2000. 222 с.
5. Новгородцев П. И. Кризис современного правосознания. Москва : типолитогр. т-ва И.Н. Кушнерев и К^о, 1909. 393 с. URL : <http://books.e-heritage.ru/book/10081130> (дата звернення: 12.11.2019).
6. Ильин И. О сущности правосознания. Москва: Парогъ, 1993. 235 с. URL : http://www.odinblago.ru/filosofiya/ilin/o_sushnosti_pravosozn/3/ (дата звернення: 12.11.2019).
7. Максимов С. И. Правовая реальность как предмет философского осмысления : дис... д-ра юрид. наук. Харків, 2002. 434 с.
8. Казарян К. В., Тутинас Е. В. Роль теории интуитивного права Л. И. Петражицкого в разрешении социальных конфликтов. *Юристъ – Правоведъ*, 2015. № 2 (69). С. 30–34. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/rol-teorii-intuitivnogo-prava-l-i-petrazhitskogo-v-razreshenii-sotsialnyh-konfliktov> (дата звернення: 12.11.2019).
9. Франк С. Л. Этика нигилизма. *Изъ сборника «Вѣхи»*. Сборникъ статей о русской интеллигенции. Москва, 1909. URL : <http://www.vehi.net/vehi/frank.html> (дата звернення: 12.11.2019).
10. Кистяковский Б. В защиту права. *Изъ сборника «Вѣхи»*. Сборникъ статей о русской интеллигенции. Москва, 1909. URL : <http://www.vehi.net/vehi/kistyak.html> (дата звернення: 12.11.2019).

11. Калиновський Ю. Ю. Особливості виникнення та загальні характеристики тоталітарної правосвідомості. *Гілея: наук. вісн.* Київ, 2011. Вип. 46. С. 398–405.

References

1. Shcherniei, V. V. (1999). *Podolannia pravovoho nihilizmu – vazhlyva umova rozbudovy pravovoi derzhavy [Overcoming legal nihilism is an important condition for building a rule of law]*. Master's thesis. Kyiv [in Ukrainian].
2. Ordenov, S. S. (2016). *Hlobalizatsiini transformatsii pravovoi svidomosti suspilstva: sotsialno-filosofskyi aspekt. [Socio-philosophical aspect of globalization transformations of legal consciousness of society]*. (Master's thesis). Kyiv [in Ukrainian].
3. Solovev, V. (2012). *Opravdanie dobra [The justification for good]*. Moskva: Institut ruskoj civilizacii, Algoritm. Retrieved from: http://www.rusinst.ru/docs/books/V.S.Soloviev-Opravdanie_dobra.pdf [in Russian].
4. Petrov, V. R. (2000). *Deformaciya pravosoznaniya grazhdan Rossii: Problemy teorii i praktiki [Deformation of the legal consciousness of Russian citizens: Problems of theory and practice]*. Master's thesis. Nizhnij Novgorod [in Russian].
5. Novgorodcev, P. I. (1909). *Krizis sovremennogo pravosoznaniya . [The crisis of modern legal consciousness]*. Moskva: tipolitogr. t-va I. N. Kushnerev i K. Retrieved from: <http://books.e-heritage.ru/book/10081130> [in Russia].
6. Ilin, I. (1993). *O sushhnosti pravosoznaniya [About the essence of legal consciousness]*. Moskva: Rarog. Retrieved from http://www.odinblago.ru/filosofiya/ilin/o_sushhnosti_pravosozn/3 [in Russian].
7. Maksimov, S. I. (2002). *Pravovaya realnost kak predmet filosofskogo osmysleniya. [Legal reality as a subject of philosophical reflection]*. Doctoral dissertation. Harkiv [in Ukrainian].
8. Kazarian, K. V., & Tutinas, E. V. (2015). Rol teorii intuitivnogo prava L. I. Petrazhiczskogo v razreshenii social`ny`x konfliktov [The role of the theory of intuitional law L. I. Petrazhitsky in resolving social conflicts]. *Yurist – Pravoved - Lawyer*, 2, 30-34. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/v/rol-teorii-intuitivnogo-prava-l-i-petrazhitskogo-v-razreshenii-sotsialnyh-konfliktov> [in Russian].
9. Frank, S. L. (1909). Etika nigilizma [Ethics of Nihilism]. *Iz sbornika «Vehi». Sbornik statei o russkoi intelligencii – From the collection of «Milestones». Collection of articles about the Russian intelligentsia*. Retrieved from <http://www.vehi.net/vehi/frank.html> [in Russian].
10. Kistyakovskii, B. (1909). V zashchitu prava [In defense of Law]. *Iz sbornika «Vehi». Sbornik statei o russkoi intelligencii – From the collection of «Milestones». Collection of articles about the Russian intelligentsia*. Retrieved from <http://www.vehi.net/vehi/kistyak.html> [in Russian].
11. Kalynovskyi, Y. Y. (2011). Osoblyvosti vynyknennia ta zahalni kharakterystyky totalitarnoi pravosvidomosti [Features of origin and general characteristics of totalitarian legal consciousness]. *Hileia – Gilea*, 398-405 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 26.11.2019.